



Marjan SMRKE\*

## **UČINKI MIGRACIJ NA SEKULARNOST EVROPE: TRJE SOCIOLOŠKI SCENARIJI\*\***

*Povzetek. V članku razpravljam o učinkih migracij na sekularnost Evrope. Najprej predstavim nekaj novejših izrazov učinkovanja religijskih demografskih sprememb in migracij na Zahodu. Nato povzemam demografske napovedi glede migracij in napovedi posledičnih sprememb religijske demografije Evrope do leta 2050. Sledi oris stanja v znanstveni literaturi glede vprašanja učinkovanja (religijskih) migracij na sekularnost Evrope v treh izbranih pomenih sekularnosti. V četrtem delu na osnovi relevantnih teoretskih izhodišč iz sociologije religije skiciram tri sociološke scenarije razvoja učinkovanja migracij na sekularnost Evrope do leta 2050: optimističnega, pesimističnega in katastrofičnega.*

*Ključni pojmi: migracije, religijska demografija, sekularizacija, obramba kulture, sociološki scenarij*

529

### **Uvod**

Vprašanja religijske demografije v zadnjih letih razvnamajo strokovno in laično sociološko domišljijo. V Evropi zlasti zaradi povečanih (i)migracij. Te so ob zadnjem migracijsko-begunskem valu (2015/16) povzročile več učinkov, ki zadevajo področje sociologije religije. Migracije so tako vplivale na vzpon politične desnice, ki se v protimigracijski retoriki v dobršnem delu sklicuje na krščanskost Evrope (Marzouki, McDonnell in Roy, 2016). Navesti bi bilo mogoče na stotine primerov izjav politikov, ki bi branili krščanskost Evrope. Ta mehanizem bi se v prihodnosti utegnil še krepiti, saj demografske projekcije napovedujejo, da se bodo migracijski tokovi krepili. Migracijske tokove iz nerazvitega sveta v Evropo ob tem zaznamuje dejstvo, da so imigranti v izhodišču bolj religiozni od imigrantske družbe (Tubergen in Sindradóttir, 2011), da so pretežno »drugačne vere« in etnije ter da vsaj na začetku vztrajajo pri rodnostnih vzorcih, ki jim obetajo demografsko rast tudi po tej poti.

\* Dr. Marjan Smrke, izredni profesor, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani, Slovenija.

\*\* Pregledni znanstveni članek.

Zastavljajo se naslednja vprašanja: Ali navedeni in drugi z migracijami povezani procesi lahko sčasoma bistveno učinkujejo na sekularen karakter evropskih družb, če s sekularnostjo mislimo na obstoječa stanja v stopnji religioznosti, ki Evropo uvrščajo na mesto najmanj religiozne celine? Ali lahko učinkujejo tako, da spodnesejo sekularnost, če s sekularnostjo mislimo na obstoječo stopnjo ločenosti države in religije v tej ali oni evropski družbi; ali pa jo morda celo okrepijo? Ali lahko spremembe v religijski in etnični strukturi, ki se odvijajo in ki se napovedujejo v prihodnje, lahko vodijo v procese religijske pilarizacije evropskih družb in institucijske (organizacijske) desekularizacije? Odgovorom bi se rad približal z analizo poglobitnih procesov in njihovih učinkov ter z orisom treh scenarijev razvoja dogodkov do leta 2050, kakršni sledijo iz povezovanja demografskih napovedi in relevantne sociološke teorije.

### Religijska demografija šteje – demografski strahovi pa tudi

Religijska demografija šteje. S tem ne mislim le na dejstvo, da se (kot znanost) ukvarja s štetjem, temveč predvsem na dejstvo, da številčna razmerja med religijami in tozadevne spremembe učinkujejo – na različne načine in na različnih področjih.

Očitno je bilo učinkovanje demografske rasti evangelijcev na predsedniške volilne izide v ZDA. Belski *born-again* evangelijci, ki so v zadnjih desetletjih zaradi nadpovprečne rodnosti (Kaufmann, 2010a: 89) narastli na 26% volilnega telesa, so bili družbena kategorija, ki je v največjem deležu (81%) glasovala za Trumpa (Smith in Martinez, 2016). Zmaga Trumpa je bila tudi posledica strahu belske Amerike pred imigranti oz. demografsko rastjo nebelcev, kar je kandidat večše izkoristil. K zmagi Trumpovega latinskoameriškega posnemovalca Jairja Bolsonara (2018) je prispevalo dejstvo, da se je prikupil vse večji množici brazilskih evangelijcev (Moyano, 2019), ki so tudi nasledek imigracije številnih ameriških misijonarjev.

Religijska demografija šteje tudi v smislu, da vzbuja čustva. Strah pred muslimani je v Evropi v razmeroma kratkem času prerasel v množičen pojav (Črnič, 2018). Je v ozadju političnih uspehov desnice v večjem delu evropskih držav v zadnjih treh letih, a (med drugim) temelji na napačnih štetjih laičnih demografov. In obratno: napačne ocene so tudi izraz strahov. Strah pa ima velike oči: številne ankete so pokazale, da laična javnost močno, tudi večkratno, precenjuje delež muslimanskega prebivalstva v izbrani evropski državi (IPSOS Mori Perils of Perceptions, 2016). Demografske strahove je mogoče politično izrabiti. Bili bi manjši, vsaj za delež namerno vzbujenih strahov, če ne bi bili izrabljivi. Raziskava Halle, Wagnerja in Zweimüllerja (2017) na izboru evropskih držav že pred zadnjim migracijskim valom ugotavlja pozitivno povezavo med deležem imigrantov in podporo skrajni

desnici oz. učinkovitost okoriščenja politike s skrbmi, ki jih imajo ljudje glede imigracij.<sup>1</sup> Podobnik et al. (2017) se sprašujejo, kako daleč bi lahko šel ta proces. Povsem matematično ocenjujejo, da bi skrajna desnica Evropi zavladala (z več kot 50-odstotno podporo), ko bi bil delež imigrantov v družbi 22%.<sup>2</sup>

Demografski strahovi in panike imajo laične in strokovne verzije. Kar nekaj uglednih evropskih sociologov religije in demografov je predstavilo napovedi, ki so jim sami dali pridih zloveščosti. Bertrand Lewis (2004), poznavalec islama, je leta 2004 podal oceno, da bo, »sodeč po aktualnih trendih«, Evropa najkasneje do konca 21. stol. »pretežno muslimanska«. Demograf David Coleman iz Oxforda je podal oceno (2006), da bodo Britanci do leta 2060 »morda« manjšina v svoji državi, belci pa že do leta 2045 manjšina v ZDA. Ob tem je razvil tezo o tretji demografski tranziciji.<sup>3</sup> Zaradi nizke rodnosti staroselcev in visokega dotoka imigrantov z višjo stopnjo rodnosti naj bi prišlo do »etničnega nadomeščanja«: imigranti in njihovi potomci bodo postali večina, to pa bo pomenilo tudi temeljito spremembo religijske strukture.<sup>4</sup>

Strahovi imajo oporo tudi v demografskih grožnjah nekaterih političnih in verskih voditeljev islamskih držav. Verske ideologije poselitve sveta namreč niso stvar preteklosti. Alžirski predsednik Boumediene je že leta 1974 zagrozil: »Naši sinovi si bodo podredili Evropo, 'maternice naših žensk nam bodo dale zmago /v Evropi/'.« Podobno je tedaj razmišljal libijski predsednik Gadafi (po Kaufmann, 2010a: 168). Turški predsednik Erdogan je 17. marca 2017 Turkom zaklical: »Vi ste prihodnost Evrope! Imejte po pet otrok!« In, ne nazadnje, tudi v terorističnih napadih na evropskih tleh,<sup>5</sup> je našel oporo marsikateri strah, kar je bil tudi namen napadov.

<sup>1</sup> Raziskava analizira odnos med količino imigrantov in uspehi svobodnjaške stranke (FPÖ – Freiheitliche Partei Österreichs) v Avstriji od leta 1970 dalje. Ob tem avtorji proučijo tudi povezave med količino imigrantov in uspehi skrajne desnice v petnajstih državah EU (in Norveški in Svici) med letoma 1970 in 2013.

<sup>2</sup> Ta vir in metodo obravnave navajam kot zanimivost; vsekakor je na mestu vprašanje, do kje je matematika (brez upoštevanja družbenih dejavnikov dinamike med pojavi) tu prepričljiva.

<sup>3</sup> Pri čemer prva demografska tranzicija sestoji iz znižanja stopnje rodnosti in stopnje umrljivosti od visokih na nizke. Druga demografska tranzicija pa sestoji iz znižanja rodnosti pod raven enostavne demografske reprodukcije.

<sup>4</sup> Glede na to, da se mnogi demografi niso strinjali ne z Lewisom ne s Colemanom, se zastavlja vprašanje, kako točne so demografske napovedi. Poučna se zdi tale misel Keyfitza: »Napovedi izdelujejo najboljše demografi, toda nihče ne bi gradil svojega ugleda na stališču, da se bo njegova napoved povsem uresničila; v resnici so mnogi veliki demografi tudi že močno zgrešili.« (Keyfitz, 1996: xii)

<sup>5</sup> Leta 2014, ko je bilo na globalni ravni največ žrtev terorističnih napadov, približno 36.000, je bil delež žrtev v Evropi le ena tisočinka. Naslednje leto je delež poskočil na dober odstotek (Global terrorism index 2016, 2016). A to je povsem zadostovalo za prekomerne reakcije, ki jih ne sprožajo objektivno mnogo nevarnejši pojavi, kamor spadajo tudi številne vsakdanje navade ljudi.

Glede na povedano je očitno, da ni nepomembno, kaj se v resnici dogaja in kaj utegne slediti. Pri tem pa je potrebno razlikovati in hkrati upoštevati objektivno dogajanje in subjektivna zaznavanja potekajočih procesov. Le-ta, kakorkoli že so oddaljena od resničnosti (in zato vredna kritike), predstavljajo dejavnike, ki imajo svoje učinke.

## Procesi religijske demografije

Obstajajo demografski procesi, ki najavljajo še večje izzive, kot so aktualni. Temeljna sta dva: negativna rast in staranje prebivalstva na Zahodu, predvsem v Evropi, ter rast in mlajšanje prebivalstva v nerazvitem svetu. Nizka rodnost na eni strani (Evropa z 1,60 v letu 2016) (Eurostat 2017) in visoka rodnost (tudi nad 6) v nekaterih nerazvitih regijah sveta na drugi strani. Medtem ko v Evropi vladajo razmere druge demografske tranzicije, v dobršnem delu nerazvitih držav še ni dosežena prva demografska tranzicija. Gre predvsem za nekatere muslimanske države in podsaharsko Afriko. Izraza tega sta dve demografski anomaliji, kot se izrazi Goldstone (2012): primanjkljaj mladih v razvitem svetu in velik presežek mladih v nerazvitem. To nesorazmerje dobro ponazarja izračun t.i. vojnega indeksa, kakor ga opredeli Heinsohn (2003). Na osnovi razmerja med moškimi v starosti od 15 do 19 let in moškimi v starosti od 55 do 59 let v neki družbi presoja potencial za družbene konflikte, vključno z vojno. Ob tem pa tudi potencial za emigracije in imigracije.

Čeprav se je rast prebivalstva na svetovni ravni umirila – število otrok (do 15. leta) se na svetovni ravni ne bo povečevalo (Rosling, 2012) –, se zaradi t.i demografskega nadomeščanja ne moremo izogniti 10 milijardam še pred koncem stoletja. Ob tem demografsko neskladje med razvitim in nerazvitim svetom še ni doseglo vrha. Da ne govorimo o ekonomskih neenakostih (med družbami in znotraj njih), nedelujočih državah in klimatskih spremembah kot dejavnikih migracij. Iz tega sledi, da se bo pritisk k migracijam iz nerazvitega sveta, ki je bolj religiozen in večinsko religiozen, v razviti, manj religiozen oz. sekulariziran svet povečeval. Potisni dejavniki so močni zlasti v muslimanskih okoljih – v državah, ki varnostno spadajo v lok nestabilnosti, imajo visok vojni indeks, visok teroristični indeks<sup>6</sup> in visoko neenakost.

Poleg potisnih dejavnikov v nerazvitih emigrantskih družbah obstajajo tudi vlečni dejavniki na Zahodu. Sem zaradi demografskega manjka spada zlasti potreba po delovni sili. Po Heranu in Le Brasu (2008: 55), ki sta opravila raziskavo za evropsko komisijo, bo EU med letoma 2005 in 2050 potrebovala 44 milijonov imigrantov za vzdrževanje ravni prebivalstva iz leta

---

<sup>6</sup> Kot ga izračunava Institut for Economics and Peace iz Sydneyja.

2005 in 93 milijonov za vzdrževanje ravni aktivnega prebivalstva; če zane-marimo spremembe v tovrstnih potrebah, ki jih bo uveljavila robotizacija.

Napoveduje se trajnost migracijskih valov.<sup>7</sup> Goldstone neizogibnost »masovnih migracij« primerja kar s silo gravitacije (29). Levji delež teže te gravitacije pa bo prispevala Afrika. Nekatere pomembnejše ugotovitve, ki se v tem okviru nanašajo na religije in Evropo, so:

(1) Očitne so razlike v demografski rasti med religijami: Največja rast se obeta islamu. Po projekciji Pew research centra bo muslimanov do leta 2050 na svetu za 73% več oz. za več kot milijardo več. S tem bodo dosegli število (nominalnih) kristjanov. V Evropi se bo do leta 2050 delež muslimanov predvidoma povečal vsaj za 63% glede na leto 2010. V Tabeli 1 podajam stanje in projekcije glede deleža muslimanov v evropskih državah po Pew research centru (2017). Projekcije se delijo na možnost, da nadaljnjih imigracij ne bo, na možnost srednjih imigracij, kakršne so bile značilne pred zadnjim valom, in velikih imigracij, kakršne so bile v letih 2015/16. Ni odveč opomba, da projekcije, kot so te, ne morejo upoštevati vseh vidikov socio-loške dinamike med pojavi (denimo morebitne sekularizacije v vsej njeni zapletenosti). Kot znajo biti problematični že sami izhodiščni podatki – verske pripadnosti, ki le bolj ali manj sovpadajo s samo vernostjo.

Različni dejavniki bodo že samo glede navzočnosti islama močno povečali razlike v religijski strukturi med evropskimi državami. Ponekod se bodo uveljavili vzorci religijske strukture, ki jih še ni bilo.<sup>8</sup> Pri tem bo očitna ločnica med Zahodom in Vzhodom Evrope.

(2) Obstajajo velike razlike v rodnosti znotraj religij: fundamentalisti imajo praviloma višjo rodnost od liberalno progresivnih vernikov: (konservativni) evangelijci višjo kot liberalno-progresivni protestanti, ultra/ortodoksni heredi judje (trepetavci) višjo kot reformni, salafisti višjo kot tradicionalni muslimani; verni na sploh višjo kot neverni, katerih rodnost je na svetovni ravni pod ravno enostavne reprodukcije (1,7). Vse to velja tudi za Evropo. S pomembno razliko, da je Evropa vsekakor celina z manjšim deležem fundamentalističnih oz. konservativnih različic religij.

(3) Obstajajo velike razlike v rodnosti v isti religiji v različnih delih sveta. To pomeni, da verska regulacija tega področja podlega močnejšim drugim

<sup>7</sup> Ni odveč izpostaviti katere izmed posebej rizičnih držav. Sem nedvomno spada Nigerija. Do leta 2050 bi utegnila imeti 410 milijonov prebivalstva, bila bi država z visokim vojnim indeksom, visokim terorističnim indeksom in izjemno neenakostjo. Po Oxfamovem poročilu iz 2017 je Nigerija družba z najvišjo stopnjo neenakosti, na 152. mestu v vrsti prav toliko upoštevanih držav. Vse to v okviru države, ki je versko in etnično zapletena in izpostavljena velikim težavam zaradi podnebnih sprememb.

<sup>8</sup> Mislimo na religijsko strukturo, v kateri znaten del prebivalstva (vsaj po 15%) predstavljajo kristjani (različnih veroizpovedi), muslimani in nereligiozni. Če izvzamemo specifični Ciper, bodo po scenariju srednjih imigracij take države štiri, po scenariju velikih imigracij (Tabela 1) pa deset ali enajst.

Tabela 1: AKTUALNI IN PRIHODNJI DELEŽI MUSLIMANSKEGA PREBIVALSTVA V EVROPSKIH DRŽAVAH PO PROJEKCIJAH PEW RESEARCH CENTRA (2017)

	2016	2050 – brez novih imigracij	2050 – srednje imigracije	2050 – velike imigracije
Ciper	25,4	25,5	26,6	28,3
Bolgarija	11,1	9,2	11,6	11,6
Francija	8,8	12,7	17,4	18,0
Švedska	8,1	11,1	20,5	30,6
Belgija	7,6	11,1	15,1	18,2
Nizozemska	7,1	9,1	12,5	15,2
Avstrija	6,9	9,3	10,6	19,9
V. Britanija	6,3	9,7	16,7	17,2
Nemčija	6,1	8,7	10,8	19,7
Švica	6,1	8,2	10,3	12,9
Norveška	5,7	7,2	13,4	17,0
Grčija	5,7	6,3	8,1	9,7
Danska	5,4	7,6	11,9	16,0
Italija	4,8	8,3	12,4	14,1
Slovenija	3,8	4,3	5,0	5,2
Luksemburg	3,2	3,4	6,7	9,9
Finska	2,7	4,2	11,4	15,0
Španija	2,6	4,6	6,8	7,2
Malta	2,6	3,2	9,3	16,2
Hrvaška	1,6	1,8	2,0	2,1
Irska	1,4	1,6	4,3	4,4
Portugalska	0,4	0,5	2,5	2,5
Madžarska	0,4	0,4	1,3	4,5
Romunija	0,4	0,4	0,8	0,9
Estonija	0,2	0,2	0,8	1,0
Latvija	0,2	0,2	0,2	0,4
Češka	0,2	0,2	1,1	1,2
Litva	0,1	0,1	0,1	0,2
Slovaška	0,1	0,1	0,6	0,7
Poljska	0,1	0,1	0,2	0,2
Skupno	4,9	7,4	11,2	14,0

Vir: Pew research center (2017): Europe's Growing Muslim Population.

družbenim dejavnikom. Denimo, odnos do kontracepcije, kakršnega ima neka religija, se ne odraža nujno na fertilitnosti.<sup>9</sup> Tako obstajajo katoliška

<sup>9</sup> Rosling meni, da ima religija dejansko majhen vpliv na rodnost, odločilne so ekonomske in družbene razmere.

okolja, ki so pod ravnijo enostavne demografske reprodukcije (v Evropi), in taka, ki imajo zelo visoko (v podsaharski Afriki).

(4) Pomembno je opazanje, da je ni religije, ki ne bi pokazala zmožnosti, da se prilagodi na rodnost enostavne reprodukcije. Tako je tudi z islamom. Presenetljiv je preobrat v Iranu po islamski revoluciji. Sprva je bilo »načrtovane rojstev« šteto za protiislamsko zaroto Zahoda. Ko se izkaže, da je z visoko rodnostjo (6–7) povezanih veliko družbenih težav, se islamski vodje opredelijo za načrtovanje rojstev, z argumentom, da je v skladu z islamom (Kaufmann, 2010a: 123–124). Zdaj je rodnost pod stopnjo enostavne reprodukcije.

Navedeni procesi in razlike so v seštevku in na prvi pogled (1) neugodne za nereligiozne, (2) neugodne za liberalne, progresivne, zmerne, reformne različice religij in (3) neugodne za različice iste religije, kakršna uspeva v razvitem (imigrantskem) svetu, vs. različicam iz nerazvitega (emigrant-skega) sveta. (4) Kljub inertnosti demografskih procesov so tu tudi nekateri razlogi za optimizem, ko gre za možnosti razmeroma naglih sprememb pri obvladovanju problematičnih trendov.<sup>10</sup>

## Je (ali bo) sekularnost ogrožena?

Ali navedeni in napovedovani procesi lahko sčasoma bistveno učinkujejo na sekularen karakter evropskih družb, če s sekularnostjo mislimo na obstoječa stanja v stopnji religioznosti, ki Evropo uvrščajo na mesto najmanj religioznega kontinenta? Ali lahko učinkujejo tako, da spodnesejo sekularnost, če s sekularnostjo mislimo na obstoječo stopnjo ločenosti države in religije (tudi politike in religije) v tej ali oni evropski družbi; ali pa jo morda celo okrepijo? Ali lahko spremembe v religijski in etnični strukturi vodijo v zaostrene medreligijske odnose in v procese religijske pilarizacije, in ob tem še organizacijske desekularizacije evropskih družb?<sup>11</sup>

Med sociologi in drugimi družboslovci, ki se lotevajo teh vprašanj, je mogoče na splošno ugotoviti nagnjenost k dvema nasprotujočima si odgovoroma in k nekaterim vmesnim možnostim: so taki, ki menijo, da sekularnost (v različnih pomenih) v Evropi že je in bo ogrožena, in taki, ki menijo, da ni in ne bo ogrožena oz. da se bo celo krepila.<sup>12</sup> Vmes so učenjaki, ki razpravljajo o odprtosti razmer, kar prinaša alternativne oz. divergentne možnosti.

<sup>10</sup> *Izmed afriških držav optimizem vzbujata Bocvana in Kenija. Bocvana je od leta 1960 do danes rodnost znižala s 6 na 2,9 in že žanje t. i. demografske dividende – koristi iz ugodnega razmerja med aktivno populacijo in »vzdrževanimi«.*

<sup>11</sup> *Tu se opiramo na Dobbelaerovo razlikovanje individualne, socialne in institucijske/organizacijske sekularizacije (2002).*

<sup>12</sup> *Očitno je tudi, da nekateri znani sociologi tu ne skrivajo svojih simpatij: ali do sekularizacije ali do krščanstva.*

(1) Med prvimi je med najbolj dejavnimi Eric Kaufmann. V monografiji (Kaufmann, 2010a), člankih (Kaufmann, 2010b; Kaufmann, Goujon in Skirbekk, 2012) in nastopih prepričuje, da je Zahodna Evropa že dosegla sekularizacijski plato. Zaradi (1) povečevanja imigracij, (2) nadpovprečne religioznosti imigrantov,<sup>13</sup> (3) njihove višje rodnosti (4) relativno manjšega opuščanja vere med imigranti in njihovimi potomci ter (5) zaradi dejstva, da so imigranti večinoma etnično drugačni od staroselcev, naj bi se že pričel proces izničitve učinkov sekularizacijskih procesov iz zadnjih desetletij. Kaufmann, ki je osebno privržen dosežkom sekularne dobe, napoveduje mračno prihodnost za sekularno kulturo predvsem v korist konservativnim različicam krščanstva in islama. Ob tem ugovarja nekaterim pogostim stališčem; tako meni, da urbanizacija in povišanje izobrazbene ravni imigrantov ne vodita v bolj sekularne poglede. Navaja raziskave, ki kažejo, da so med mnogimi bogatimi evropskimi muslimani popularna taka versko konservativna stališča, ki so v nasprotju z ločenostjo religije in države oz. religije in politike (2010a: 131). Islamisti, radikalni muslimani, se ob tem upirajo načrtovanju družine, rojstev (147); v Veliki Britaniji in na Norveškem imajo trikrat višjo rodnost od staroselcev. Sama imigrantska situacija naj ne bi vodila v postopno zniževanje religioznosti, prej obratno. Izpostavlja primere odpora do integracije in primere radikalizacije znotraj verskih organizacij.<sup>14</sup> Prihodnost dogajanja po njegovem mnenju najjavljajo razmere v velikih mestih (London, Paris, Amsterdam), kjer so se po njegovih opažanjih sekularizacijski procesi že ustavili. Povezovanje etničnosti in religije ob dotoku imigrantov po njegovem mnenju tudi že sproža desekularizacijske učinke v smislu proreligijske »obrambe kulture«.

(2) Kritiki takih napovedi izpostavljajo procese in učinke, ki (po njihovem mnenju) v krajšem ali daljšem času omilijo ali izničijo učinke, ki jih izpostavlja Kaufmann. Ekonomska rast oz. izboljševanje življenjskih razmer, zlasti če sta v okviru le zmerne neenakosti, se povezuje z manjšo religioznostjo oz. prej ali slej k njej tudi vodita. Zahod mnogim predstavlja vzor ravno s svojo sekularnostjo. Tudi zato je lahko privlačen za tako motivirane in orientirane i/migrante. V Evropi se religiozni vsaj do neke mere prilagodijo širši

<sup>13</sup> Tubergen in Sindradóttir tako ugotovita: Čeprav so imigranti v povprečju bistveno bolj religiozni (v smislu verske udeležbe, pogostosti molitve in subjektivne ocene religioznosti) od evropskega okolja (proučevanih je bilo 27 držav), v katerem se pojavijo (2011: 281), so zabeležene tudi države (med njimi je bila Slovenija) in skupine beguncev, ki od tega pravila odstopajo. Avstrijska raziskava med begunci iz let 2015 in 2017 pokaže, da so begunci nadpovprečni le po verski pripadnosti, ne izstopajo pa glede samoocene intenzivnosti religioznosti (Buber-Ennser et al., 2018).

<sup>14</sup> O odporu do integracije in radikalizaciji pripovedujeta danski dokumentarec (2016) *The mosques behind the veil* in BBC-jev *Secrets of Britain's sharia councils* (2013). O odporih do integracije v avstrijskih mošejah glej Heinisch in Memedi (2017). Avtorja sta le v dveh od šestnajstih proučevanih mošej pri imamah ugotovila pozitivno stališče do integracije; v več kot eni tretjini pa aktivno nasprotovanje integraciji.



sekularni kulturi. Norrisova in Inglehart (2012: 240) ugotavljata, da imigranti na Zahodu postopoma modernizirajo stališča, npr. glede družbene vloge žensk, seksualnosti, demokracije; sorazmerno upade tudi pomembnost religije. Raziskava v Franciji (2008) (Beauchemin et al., 2016) je pokazala, da več imigrantov opusti vero, kot pa jo okrepi: če sta oba starša imigranta, vero opusti približno 40% potomcev, 13% pa jo okrepi; če je imigrant eden od staršev, jo opusti 55%, kar je le za eno odstotno točko manj kot v splošni populaciji. Pollack et al. (2016), raziskujoč nemške Turke, ugotovijo, da se od prve generacije imigrantov do (skupaj) druge in tretje generacije delež fundamentalistično orientiranih razpolovi (z 18% na 9%).

Argumenti v prid te teze so tudi nekatere raziskave, ki se osredotočajo na medgeneracijske razlike in mlade. David Voas (2007) meni, da demografski trendi, vključno z imigracijami, ne morejo ustaviti »sekularne tranzicije«. S tem izrazom označuje opažanje, da se v 40 do 50 državah Zahoda iz generacije v generacijo znižuje pomembnost religije oz. razni kazalci vernosti. Izjeme so le skupina jugovzhodnih postjugoslovanskih držav (Voas in Doebler, 2011). Podobno britanski raziskovalci iz Centra Benedikta XVI. (Bullivant, 2018) ugotavljajo naraščanje nereligioznosti med mladimi (16 do 29 let) tudi v okoljih, ki so odprta za imigracije. Nekatere demografske projekcije, ki upoštevajo medgeneracijski prenos religije, konverzije in podobne parametre, kažejo na to, da delež nevernega prebivalstva ne bo upadal, prej nasprotno, čeprav bo ob tem naraščal delež muslimanov. To je denimo mogoče reči za temeljite raziskave v Franciji<sup>15</sup> in Avstriji.<sup>16</sup>

Steve Bruce v svojem presojanju sekularizacijskih procesov upošteva imigracije, višjo rodnost pretežno oz. nadpovprečno vernih imigrantov, potenciala za konflikt in domačijske reakcije, vključno s t.i. (proreligijsko) obrambo kulture kot možnim dejavnikom zaviranja ali preobračanja sekularizacije. V sklepu zagovarja stališče, da bi pojavi, kot so pogajanja glede javne navzočnosti religije, ki jih sproža zlasti navzočnost islama, utegnili prej utrditi kot ošibiti sekularizacijo (v vseh treh tu upoštevanih smislih) (2011: 220). Poudariti velja, da njegova presoja nastane pred vzponom proti(i) migrantskega populizma, ki se v zadnjih letih pogosto sklicuje<sup>17</sup> na krščanstvo.

<sup>15</sup> Po Dumontu (2015: 3) bo do l. 2050 v Franciji 11% muslimanov, 43% kristjanov in 44% neverujočih.

<sup>16</sup> Po Gujonovi et al. (2007: 237) bo do leta 2051 v Avstriji manj kot 50% katoličanov, 14–18% muslimanov, 4% protestantov in 34% prebivalcev »brez religije« (kar je znatno več kot danes).

<sup>17</sup> Skupina avtorjev iz publikacije *Saving the People* (Marzouki, McDonnel in Roy, 2016) meni, da je narava kulturne obrambe, ki jo uprizarja desnica, način »ugrabitve« krščanstva. Številni populisti se sklicujejo na krščanstvo, ne da bi ga sprejemali drugače kot površno identitetno identifikacijo, ki služi političnemu namenu.

Ronan McCrea (2013) je eden tistih avtorjev, ki se optimistično osredotoča na societalno raven. Meni, da bo učinek imigracij predvsem večja verska raznolikost evropskih družb. Ta pa že vodi (in bo postopoma še bolj vodila) k spodkopavanju ostalin konfesionalne države, čeprav ne brez zatikanj in protitokov. Tradicije, ki še simbolično favorizirajo (nekdaj) prevladujočo veroizpoved, bodo vse bolj na udaru. To pomeni, da se bodo različne oblike ločenosti cerkve in države oz. politike in religije bolj izrazile, kot so se doslej.

(3) Nato so tu avtorji, ki poudarjeno vztrajajo pri stališču, da moramo imeti pred očmi možnosti različnih, divergentnih scenarijev. Mednje sodi Philip Jenkins (2006), ki sociološko deluje ob dokaj očitnem zavzemanju za konservativno krščanstvo. Sprašuje se, ali lahko evropska sekularnost (zlasti v societalnem smislu) preživi pod težo verskih imigracij (520) in predvideva divergentne scenarije, katerih uresničitev je odvisna od nekaj ključnih dejavnikov. Eden pomembnejših je ravno količina imigracij. Razločuje med pesimističnimi in optimističnimi možnostmi. Pri tem slednje enači z ameriškimi religijskimi razmerami, ki jih zaznamuje sekularnost v smislu ločenosti države in cerkva ter visoka religioznost oz. relativna odpornost na sekularizacijo na ravni zavesti. »Evropski narodi se soočajo s situacijo, ki se utegne razviti v uničujoč verski konflikt in nasilje, ki bosta muslimane postavila nasproti sekularni državi in muslimanske skupnosti nasproti krščanskim sosedom.« (519) Prišlo bi lahko do »libanonizacije« Evrope v smislu uveljavitve verskega komunitarizma in napetosti, celo konfliktov med relativno zaprtimi skupnostmi. Toda to ni edini mogoči izid. »Evropa bi lahko uspela oblikovati etnično in religijsko situacijo, ki bi bila podobna ameriški, pisani kot je lahko skleda solate, če že ne talilni lonec« (519). Samo v tem primeru bi Evropa lahko postala tudi rojstni kraj liberaliziranega in moderniziranega islama in potemtakem njegove organizacijske sekularizacije (519–520). Islamski radikalc, katerih obstoja v Evropi ne moremo zanikati, imajo namreč nasprotnike med samimi evropskimi muslimani (2007: 147). Jenkins ne zanemari dotoka imigrantov, ki pripadajo raznim afriškimi krščanskimi cerkvam; ti že opazno spreminjajo religijsko strukturo velikih mest.

V slovenskem prostoru je o tej tematiki divergentno razmišljal zlasti Aleš Debeljak v svojih kulturoloških in socioloških poljudnoznanstvenih razpravah o Evropi (2012). Ne da bi pogled sistematično usmerjal v evropsko prihodnost, je aktualne odnose med knjigo, ki apostrofira sekularnost, križem (krščanstvo) in polmescem (islam) obravnaval z izrednim poslušom za raznovrstnost možnega: dinamika dogajanja v prihodnosti je odprta v mnoge smeri, pri čemer so nekatere dobre, nekatere pa slabe; da bi imele več možnosti prve, je treba vedno znova premišljati, do česa dobrega se je v teh pogledih skozi zgodovinski razvoj mukoma dokopala Evropa.

## Trije scenariji

Menim, da je na osnovi povedanega upravičeno razmišljati o različnih scenarijih učinkovanja imigracij na sekularnost Evrope. Razlikovati je mogoče med aktualnimi in dolgoročnimi učinki; med učinki na Evropo kot celoto in učinki po posameznih državah; med učinki v/na različnih pomenih/ravneh (de)sekularizacije oz. sekularnosti; med učinki, ki sledijo iz malih, srednjih in velikih imigracij; med učinkih, ki sledijo iz bolj ali manj močnih protiimigrantskih reakcij itd. Zavedajoč se vsega tega, so sledeči scenariji le (idealno-tipiski) očrti možnega v dokaj nepredvidljivi prihodnosti.

Sociološke teorije, ki jih velja upoštevati, so tiste, ki najbolj prepričajo glede svoje razlagalne vrednosti za obravnavano vprašanje. Izpostavljam le tri. Kar zadeva sekularizacijo oz. sekularnost nasploh in še posebej na ravni zavesti, je upoštevana vredna teorija eksistenčne varnosti, kakor jo razvija Norrisova in Inglehart (2014); stopnja religioznosti je močno določena s količino in predvsem z distribucijo bogastva v družbi, menita. »Neenake« (razvite) družbe so praviloma bolj religiozne od enakih. To pomeni, da neenakost predstavlja dejavnik, ki lahko pomembno določa razvoj dogodkov. Povečevanje neenakosti v Evropi bi, če privzamemo to tezo, ob enakih drugih pogojih povečala možnosti za pesimističen ali katastrofičen scenarij. Še posebej, če bi pri tem krajši konec potegnili imigranti.

Ker je neizogiben učinek imigracij (nadaljnja, a različna) religijska pluralizacija večine evropskih družb, se zdi relevantna Bergerjeva teorija o učinkih verskega pluralizma (1967) na religijo oz. religioznost. V smislu: pluralizacija vodi v izgubo samoumevnosti oz. v krizo (smisla) verskih nomosov, njihovega kozmiziranega statusa. Od tu pa sledijo možnosti treh divergentnih reakcij oz. scenarijev: akomodacije, avtosegregacije in fundamentalizma na ravni verske skupnosti (1967) oz. induktivnih, reduktivnih in deduktivnih<sup>18</sup> odzivov (Berger, 1979) na individualni ravni. To pomeni, da nagle in velike spremembe religijske strukture v smislu večje pluralizacije lahko štejemo za dejavnik ki, ob enakih drugih pogojih, zastruje »krizo smisla« in povečuje možnosti divergentnih odzivov. Problem navezovanja na Bergerjevo teorijo je v tem, da je avtor sam tekom kariere iz nje izpeljeval različna pričakovanja: v šestdesetih in sedemdesetih je od pluralizacije pričakoval sekularizacijske učinke (in akomodacijo oz. induktivne odzive); od devetdesetih dalje nasprotno – revitalizacijo religije.

Steve Bruce (1996, 2011) v obravnavi sekularizacijskih procesov izpostavlja obrambo kulture kot pojav, ki lahko zaustavi ali zaobrbe sekularizacijo. S tem se navezuje na Martinovo (1978) obravnavo kulturne obrambe

<sup>18</sup> *Deduktivni odziv se nanaša na posameznikove poskuse vrnitve k verski neuprasljivosti, gotovosti »pravovernosti«. Ujema se s fundamentalizmom na ravni skupnosti.*

kot inhibitorja sekularizacije, zlasti v primeru konflikta med etničnimi skupnostmi z različnim verskim predznakom. Bruceove obravnave vprašanja ne zadevajo v polni meri tozadevnih prihodnih možnosti v navezavi na imigracije. Menim pa, da so se že od leta 2015 dalje izrazili tovrstni potenciali. Zato velja razpravljati o tej reakciji zlasti v odvisnosti od količine imigracij in v odvisnosti od etnične drugačnosti imigrantov. To pomeni, da veliko količino imigracij, ki so tudi etnično drugačne od imigrantske družbe, ob enakih drugih pogojih, lahko povežemo z večjimi možnostmi za scenarij, ki ga imenujem pesimističen oz. katastrofičen. V tem kontekstu velja upoštevati tudi širši okvir odnosov med Zahodom in islamskim svetom: če so ti slabi, lahko krepijo procese obrambe kulture v Evropi.

V orisu scenarijev nisem povsem nevtralen. Pridržujem si pravico, da določena dogajanja štejem za boljša in druga za slabša. Smisel sociološkega scenarija je ravno v tem, da izhaja tudi iz določenega vrednotenja pojavov in da spekulira o možnostih, kako se izogniti najslabšim možnim razpletom. Morda je najbolj kočljivo vprašanje sekularizacije na ravni zavesti. V tem orisu možnost izrazite desekularizacije na tej ravni štejem za nazadovanje in za vsebino pesimističnega ali katastrofičnega scenarija. Pri tem izhajam iz teoretske tradicije, ki pravi, da je visoka (oz. povečana) religioznost v družbi nasledek disfunkcionalnosti družbe, ki uveljavlja potrebo po kompenzatorjih zaradi prikrajšanosti družbenih skupin za nagrade oz. za občutke eksistenčne varnosti; ne da bi si pri tem domišljjal, da je mogoče religijo reducirati samo na odslikavo takih družbenih pojavov. Manj vprašljivo bi moralo biti stališče, da ločenost države in verskih organizacij oz. politike in religije predstavljata civilizacijski dosežek, katerega opuščanje (desekularizacija na societalni ravni) mora biti šteto za nazadovanje. Kot ugotavlja Debeljak: »/.../ je za modernost ključen prav polni pristanek vseh verskih skupnosti, da spoštujejo relativno avtonomijo vrednostnih sfer in ustavni red z ločitvijo cerkve in države« (2012: 32). Zato desekularizacija na tej ravni spada v pesimističen oz. katastrofičen scenarij. Zagovarjam tudi stališče, da so pojavi, ki se jih obravnava kot izraze organizacijske/institucijske sekularizacije (kot se izražajo denimo v akomodaciji in verskem liberalizmu), načeloma boljši od nasprotnih (ki se izražajo na način »ograje zakona« ali fundamentalizma, v verskem komunitarizmu ali pilarizaciji); tudi zato, ker le-ti skozi oblikovanje zaprtih skupnosti zmanjšujejo možnosti medreligijskega (mednazorskega) dialoga oz. povečujejo možnosti medreligijskega konflikta. Prvi pojavi zato spadajo v optimističen scenarij oz. scenarij odprte družbe, kot jo vidi Debeljak; meni namreč, da »/.../ mora vsaka posebna skupnost (priseljenska, verska, kulturna) svojim članom zagotavljati možnost za kritiko, protest in izstop« (16). Nasprotni procesi spadajo v pesimistični oz. katastrofični scenarij. Razlika med njima je v tem, da se v slednjem nakopiči več izrazito problematičnih razdruževalnih procesov in pojavov.

(1) Po optimističnem scenariju se bo Evropa z imigracijami, ki bodo pretežno, a ne samo muslimanske, z rodnostjo, ki bo neenaka glede na versko pripadnost, postopoma nadalje versko pluralizirala; k temu bodo prispevale tudi notranje migracije, ki jim tu ne namenjamo pozornosti. Ob tem bo Evropa v poglavitnem ohranila ali še okrepila svoj (relativno) sekularen značaj na societalni ravni: ohranila ali okrepila bo sekulariziranost na ravni zavesti. Uspešno bo preprečevala konflikte, ki bi lahko izhajali iz spremenjene etnične oz. verske strukture. Premagovala bo tendence k religijski pilarizaciji oz. komunitarizmu.

Zakaj? Če bo Evropa gospodarsko in socialno uspešna, tudi v smislu družbene tvorbe z zmernimi družbenimi razlikami, bo eksistenčno varna. Kot taka ne bo porajala velikih potreb po (nadnaravnih) kompenzatorjih. Ker bo dotok imigrantov obvladljiv, bo uspešno integrirala v povprečju (glede na imigrantsko družbo) bolj religiozne imigrante. S tem bo omilila krizo smisla, ki bi jo zaostroval povečan pluralizem. S tem bo spodkopala težnje k zaprtosti verskih skupnosti in preprečevala pojave proreligijske obrambe kulture med staroselci. Imigranti se bodo, kar zadeva raven zavesti in družbeno raven, sčasoma prilagodili, denimo v smislu opažanj iz poglavja o avtorjih, ki so sekularizacijski optimisti. Do izraza bo prišla relativna prilagodljivost islama na modernost, kot jo je pri nas opisoval Debeljak (75). Odprle se bodo nove možnosti za kritiko islama oz. njegovih spornih tradicij. »V idealnem scenariju bi Evropa lahko postala rojstni kraj liberaliziranega in moderniziranega islama, ki bi povratno lahko preobrazil svetovni islam« (Jenkins, 2006: 520, 523). Tudi zaradi tokov v evropski kulturi, ki jih Jenkins omenja kot ogrožajoče za verske ortodoksije: seksualna libertarnost, enakopravnost med spoloma in spremembe v strukturi družine (523–524).

Pluralizem bo spodbujal relativizacijo verskih prepričanj in induktivne interpretacije vere. Intenzivni bodo procesi nadaljnje verske hibridizacije, ki jih je kot očitno dejstvo že obstoječih verskih pojavov izpostavljal Debeljak (42). Konverzije bodo večsmerne in vse manj ovirane. Država bo v taki verski strukturi in razmerah lažje vzdrževala ločenost od religij oz. ekvidistanco do njih, svoj sekularen značaj. Institucionalni oz. pravni okviri, ki določajo pravila sekularne in odprte družbe, bodo zdržali vse pritiske. Etnične in verske posebnosti imigrantov ne bodo prevladale nad povezovalnimi delovnimi države, zlasti javnega šolstva.

(2) Po pesimističnem scenariju se bo Evropa skozi imigracije versko nadalje pluralizirala; religioznost se bo povišala; sekularnost v smislu ločenosti države in religije bo na resni preizkušnji: v imenu obrambe kulture se bo širše utrjevalo ostaline konfesionalnosti, kot je bilo v Nemčiji (Bavarska, april 2018) oz. Italiji (december 2018) z zahtevo po razpelu v vseh javnih uradih. Učinek obrambe kulture bo v nasprotju s svarilom, ki ga je bil izrazil Kerševan: »Govor o krščanskih koreninah zato ne sme pomeniti poziva

k preseženemu načinu obstoja krščanstva, tistega, ki so ga zaznamovale državna religija, neločenost cerkve od države in odločilna beseda verskih cerkvenih institucij na vseh področjih družbenega življenja» (Kerševan, 2015). Religijska identiteta bo postala pomembnejša, čeravno v znatni meri navidezna, nekonsekventna. V več delujočih religijah se bo izrazila tendenca po utrjevanju konservativnih drž, posamezniki bodo v večji meri izražali deduktivne odzive na krizo smisla – v smislu prepričanja v nezmotljivost njihove verske slike sveta. Križ in polmesec se bosta po potrebi projektno povezovala v obrambi ali krepitvi konservativne agende. Posledično bodo pod vprašajem nekatere evropske liberalne tradicije.

Dejavniki takega scenarija bi lahko bili: ekonomska kriza v povezovanju z naraščanjem dohodkovnih neenakosti; nenadzorovano velika količina imigracij, ki ne bi omogočala primerne integracije; svoj delež bi prispevale politično instrumentalizirane sovražnosti med verskimi in etničnimi skupinami kot del proreligijske obrambe kulture.

(3) Po katastrofičnem scenariju se bo Evropa skozi imigracije versko pluralizirala, a tudi segregirala oz. fragmentirala. Pri tem bo prišlo do občutnega povišanja religioznosti, do negativnih sprememb v odnosih med državo in cerkvijo/religijo v smislu uveljavljanja verske pilarizacije oz. komunitarizma ter do miselnega zapiranja in radikalizacije vernikov in verskih skupnosti. Zmanjšal se bo pomen države, razbohotile se bodo paralelne verske institucije, ki bodo državo na številnih področjih izpodrinile. Skupnosti bodo zmagale nad posameznikom in državo. Oblikoval se bo sistem, podoben sistemu mileta, ki ga v svojem pesimističnem scenariju omenja Jenkins (2006: 537). Porast pomena verskih identitet in komunitarizma bo uveljavil odnose med verskim skupnostmi (in državo), ki bodo podobni razmeram v državah Bližnjega vzhoda s tradicijo komunitarizma: »Evropske družbe bi lahko zajel politični razpad, ki bi spominjal na Libanon v sedemdesetih« (520). To bo vključevalo tudi družbene frakture, o kakršnih pišejo tozadevne literarne distopije, denimo Houellebecqova *Podreditev*. Segregirane skupnosti bodo še utrdile verske tradicije, v katerih se, kot se izrazi Debeljak »/.../ vzdržujejo vzorci rasne diskriminacije, segregacije in degradacije žensk (umori iz časti, dogovorjene poroke, mnogoženstvo itd.)« (16). Identiteta ljudi se bo znatno osiromašila na način, ki ga je Debeljak formuliral kot »sploščitev identitet« na versko pripadnost (31). Uresničitev takega scenarija bi bila vsekakor najdlje od predstave o Evropi kot odprti družbi, kakor jo je opisoval Debeljak. Pomembne osnove takega scenarija bi lahko bile izrazito povečane družbene neenakosti, neobvladljiva količina imigrantov, ki bi onemogočila temeljito integracijo; kolaps institucionalnega oz. pravnega reda, kakršnega je izoblikovala povojna oz. moderna Evropa; ob vsem tem pa netenje ksenofobije in medverskega sovraštva, ki bi na način samouresničujoče se preokbe samo pomagalo izsiliti težave, ki se jih boji.

## Sklep

Ugotoviti je bilo mogoče, da je razprava o prihodnjih učinkih migracij na sekularnost Evrope iz več razlogov upravičena. Zlasti demografske napovedi in nekateri že vidni učinki novejših migracij opozarjajo, da gre za tematiko, ki bo sčasoma pridobivala na veljavi. Med sociologi ni soglasja, v kolikšni meri in kako bodo migracije učinkovale na sekularnost Evrope. Nepredvidljivost dobršnega dela dejavnikov, tudi tistih, ki so temeljni v treh izbranih socioloških teorijah, nas napotuje na razmišljanje v ohlapnem okviru divergentnih scenarijev. Nekateri dejavniki, ki bi razpravo še zapletli, niti niso bili upoštevani (integracijske politike, orientacije verskih voditeljev imigrantskih skupnosti). Izpostavljeni so bili razlogi, zaradi katerih bi se morali javno delujoči družboslovci zavzemati za uveljavitev (dejavnikov in pogojev) optimističnega scenarija. Prepoznane so bile nekatere ovire na tej poti, med njimi iracionalnost in virulentnost strahov glede migracij in islama. Do njih je nujen odnos dekonstrukcije (Črnič, 2018), v isti sapi pa je treba početi nekaj navidezno nasprotnega: bistriti zavest o tem, da iz istega naslova resnično prihajajo tudi številna tveganja; povzeta so bila v pesimističnem in katastrofičnem scenariju.

V orisu scenarijev ni bilo obravnavano vprašanje, kateri scenarij je verjetnejši. Naj ta del razprave nadomesti tale komentar: več versko-demografskih strahov v preteklosti je bilo zgrešenih. Ko se soočamo s strahovi dela Evropejcev pred islamom (in z njihovo politično instrumentalizacijo), je poučna ameriška izkušnja s strahom pred katolicizmom (in njegovo politično instrumentalizacijo). Zaznamovala je drugo polovico 19. stoletja in začetek 20., ko je v ZDA po poti imigracij in višje rodnosti naglo naraščal delež katoliškega prebivalstva, s 5 % leta 1850 na 17 % leta 1906. To je primerljivo z aktualnim in napovedanim deležem muslimanov v Evropi po scenariju velikih migracij (z 4,9 % na 14 %). Strah odlično ponazarja karikatura takrat vodilnega ameriškega karikaturista Thomasa Nasta *The American river Ganges* (1871). Katoliški škofje so prikazani kot zastrašujoči krokodili, ki se plazijo na ameriški breg, da bi ogrozili njene temeljne (ustavne) vrednote. Ta strah je bil po svoje upravičen, saj je Rimskokatoliška cerkev takrat nasprotovala enemu temeljev ameriške ustave – ločenosti cerkve in države ter je zagovarjala cerkveno nadzorovano šolstvo. Politični izraz protikatoliškega razpoloženja sta bila nativistična, ksenofobna in protiimigrantska pojava *Know nothing in American Protective Association*. Sčasoma se je izkazalo, da se niso ZDA pokatolicanile, kot so se bali mnogi, ampak se je katolicizem v ZDA »amerikaniziral«. <sup>19</sup> Posledično je ravno ameriški

<sup>19</sup> *To amerikaniziranje je vključevalo tudi pojav, ki ga je kot »amerikanizem«* obsojala Rimskokatoliška cerkev oz. papež Leon XIII. V pismu *Testem benevolentiae nostrae* (22. 1. 1899) ameriške katoličane posvari, da je sprejemanje načela ločenosti države in cerkve heretično.

katolicizem pomembno prispeval k (relativni) liberalizaciji katolicizma na svetovni ravni, kakršno je deklarativno uveljavil 2. vatikanski koncil.

#### LITERATURA

- Beauchemin, Cris, Christelle Hamel in Patrick Simon (2016): Trajectories et origines. Enqu te sur la diversité des populations en France. INED, Collection: Grandes Enqu tes, Paris.
- Berger, L. Peter (1967): *The Sacred Canopy*. New York: Doubleday and Company.
- Berger, L. Peter (1979): *The Heretical Imperative: Contemporary Possibilities of Religious Affirmation*. New York: Anchor Press/Doubleday.
- Bruce, Steve (1996): *Religion in the Modern World*. Oxford: Oxford University Press.
- Bruce, Steve (2011): *Secularization*. Oxford: Oxford University Press.
- Buber-Ennsner, Isabella, Anne Goujon, Judith Kohlenberger in Bernhard Rengs (2018): Multi-Layered Roles of Religion among Refugees Arriving in Austria around 2015. *Religions* 9 (154): 1-16.
- Bullivant, Stephen (2018): Europe's Young Adults and Religion. Benedict XVI Centre for Religion and Society 2018. Dostopno prek <https://www.stmarys.ac.uk/research/centres/benedict-xvi/docs/2018-mar-europe-young-people-report-eng.pdf>, 2. 12. 2018.
- Coleman, David (2006): Immigration and Ethnic Change in Low-Fertility Countries: A Third Demographic Transition. *Population and Development Review* 32 (3): 401-446.
- Črnič, Aleš (2018): O krščanski Evropi in njeni kulturi strahu pred islamom. *Stati inu obstati (revija za vprašanja protestantizma)* 20 (18): 129-142.
- Debeljak, Aleš (2012): *Knjiga, križ, polmesec*. Ljubljana: Zavod za kulturne dejavnosti Kultipraktik.
- Dobbelaere, Karl (2002): *Secularization: An Analysis at Three Levels*. Bruxelles: P.I.E. - Peter Lang.
- Dumont, Gérard-François (2015): Panorama des religions dans le Monde en 2050: l'islam sur le point de rattraper le christianisme. *Atlantico*. 6. 4. 2015. Dostopno prek <https://ssrn.com/abstract=2593252>, 15. 10. 2018.
- Goldstone, A. Jack (2012): *Demographics and Migration*. V: Bertelsmann Foundation (ur.), *Megatrends in Global Interaction*, 15-51. Verlag Bertelsman Stiftung.
- Goujon, Anne, Vegard Skirbekk, Karin Fliegenschnee in Pawel Strzelecki (2007): New Times, Old Beliefs: Projecting the Future Size of Religion in Austria. *Vienna Yearbook of Population Research* 2007: 237-270.
- Halla, Martin, Alexander F. Wagner in Josef Zweimüller (2017): Immigration and Voting for the Far-right. *Journal of the European Economic Association* 00 (0): 1-45.
- Heinisch, Heiko in Imet Memedi (2017): *Die Rolle der Mochee im Integrationsprozess*. Wien: Österreichischer Integrationsfonds.
- Heinsohn, Gunnar (2003): *Söhne und Weltmacht: Terror im Aufstieg und Fall der Nationen*. Orell Füssli.



- Héran, Fran ois, in Hervé Le Bras (2008): *The Demographic Future of Europe*. European Parliament. Policy Department. Economic and Scientific Policy.
- Jenkins, Philip (2006): *Demographics, Religion, and the Future of Europe*. *Orbis* 50 (3): 519–539.
- Jenkins, Philip (2007): *God's Continent, Christianity, Islam and Europe's Religious Crisis*. Oxford: Oxford University Press.
- Kaufmann, Eric (2010): *Shall the Religious Inherit the Earth?* London: Profile Books LTD.
- Kaufmann, Eric (2010): *Sacralisation by Stealth? The Demography of De-secularisation*. V Stillwell J., Norman P., Thomas C. in Surridge P. (ur.), *Spacial and Social Disparities. Understanding Population Trends and Processes*, 2: 217–232. Dordrecht: Springer.
- Kaufmann, Eric, Anne Goujon, in Skirbekk Vegard (2012): *The End of Secularization in Europe?: A Socio-Demographic Perspective*. *Sociology of Religion* 73 (1): 69–91.
- Kerševan, Marko (2015): *Muslimani se morajo prilagoditi sekularni Evropi (intervju Ranke Ivelja z M. Kerševanom)*. *Dnevnik*, 28. 11. 2015. Dostopno prek <https://www.dnevnik.si/1042725592>, 19. 11. 2018.
- Keyfitz, Nathan (1996): *Foreword*. V: Wolfgang Lutz (ur.), *The Future Population of the World: What Can We Assume Today*, xii–xiii. London: Earthscan Publications Ltd.
- Lewis, Bertrand (2004): *Europa wird am ende des jahrhunderts islamisch sein*. Intervju Wolfgang G. Schwanitz z B. Lewisom. *Die Welt* 28. 7. 2004: 6.
- Martin, David (1978): *A General Theory of secularization*. New York: Harper & Row.
- Marzouki, Nadia, McDonnel, Duncan in Olivier Roy (2016): *Saving the People: How Populists Hijack Religion*. London: Hurst & Company.
- McCrea, Ronan (2013): *How to Hobble Religion*. *Aeon*, 17. 6. 2013. Dostopno prek <https://aeon.co/essays/is-migration-making-europe-more-secular>, 12. 10. 2018.
- Moyano, Andres Ortiz (2019): *Evangelicals: How Faith is Moving the Polls*. *Global Americans*. 4. 1. 2019. Dostopno prek <https://theglobalamericans.org/2019/01/evangelicals-how-faith-is-moving-the-polls/>, 24. 1. 2019.
- Norris, Pippa in Ronald Inglehart (2004): *Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Norris, Pippa in Ronald Inglehart (2012): *Muslim Integration into Western Cultures: Between Origins and Destinations*. *Political Studies* 60: 228–251.
- Podobnik, Boris, Marko Jusup, Dejan Kovač in H. E. Stanley (2017): *Predicting the Rise of EU Right-Wing Populism in Response to Unbalanced Immigration. Complexity*. Article ID 1580526, 12. strani. Dostopno prek <https://www.hindawi.com/journals/complexity/2017/1580526/n>, 10. 10. 2018.
- Pollack Detlef, Müller, Rosta Gergely Olaf in Anna Dieler (2016): *Integration and Religion as seen by People of Turkish Origin in Germany*. Centre for Research Communication of the Cluster of Excellence »Religion and Politics« of Westfälische Wilhelms-Universität Münster (WWU).

- Rosling, Hans (2012): Religions and Babies. TEDxSummit. Dostopno prek [https://www.ted.com/talks/hans\\_rosling\\_religions\\_and\\_babies?language=en](https://www.ted.com/talks/hans_rosling_religions_and_babies?language=en), 12. 10. 2018.
- Smith, A. Gregory in Jessica Martinez (2016): How the Faithful Voted: a Preliminary 2016 Analysis. Dostopno prek <http://www.pewresearch.org/fact-tank/2016/11/09/how-the-faithful-voted-a-preliminary-2016-analysis/>, 9. 10. 2018.
- Tubergen, van Frank in Jórunn Sindradóttir (2012): The Religiosity of Immigrants in Europe: A Cross-national Study. *Journal for the Scientific Study of Religion* 50 (2): 272–288.
- Voas, David (2007): The Continuing Secular Transition. V: D. Pollack in D. V. A. Olson (ur.), *The Role of Religion in Modern Societies*, 25–48. London: Routledge.
- Voas, David in Stefanie Doebler (2011): Secularization in Europe: Religious Change between and within Birth Cohorts. *Religion and Society in Central and Eastern Europe* 4 (1): 39–62.

#### VIRI

- Eurostat 2017: UE Fertility rates. Dostopno prek <https://www.destatis.de/Europa/EN/Topic/PopulationLabourSocial/DemographyMigration/FertilityRate.html>, 20. 10. 2018.
- Global Terrorism Index 2016 (2016). Institute for Economics and Peace, University of Maryland. Dostopno prek <http://economicsandpeace.org/wp-content/uploads/2016/11/Global-Terrorism-Index-2016.2.pdf>, 8. 9. 2018.
- IPSOS Mori Perils of Perceptions (2016): Dostopno prek <https://www.ipsos.com/sites/default/files/2016-12/Perils-of-perception-2016.pdf>, 10. 11. 2018.
- Pew research center (2017): Europe's Growing Muslim Population. Dostopno prek <http://www.pewforum.org/2017/11/29/europes-growing-muslim-population/>, 6. 9. 2018.